

Для прискорення процесу створення ретроспективного ЕК журналів та продовжуваних видань завершується встановлення баз даних у всіх відділах, які беруть участь у новому проекті. На методологічних нарадах бібліотечні працівники здобувають теоретичні знання, потрібні для занесення інформації про журнали та продовжувані видання до ЕК.

Проведене дослідження здійснення ретроконверсії в інших бібліотеках свідчить про наявність факторів, без яких неможливо досягти бажаного результату. Стан фінансування книгозбірні, її технічне оснащення, наявність та доступність баз даних, уніфікація форматів введення БО, ефективна робота співробітників НБУВ з автоматизованими системами є вирішальними чинниками, які впливають на процеси створення ретроспективного ЕК журналів та продовжуваних видань. Це завдання надзвичайно ресурсомістке і потребує від бібліотеки значних фінансових і трудових витрат.

Наведена технологія формування ретроспективного ЕК дозволяє здійснити ретроспекцію найбільш значущої частини фонду НБУВ, сприяє подальшому активному впровадженню процесів автоматизації і створенню комплексної автоматизованої інформаційно-бібліотечної системи, яка забезпечуватиме ефективне й якісне обслуговування.

Наукове дослідження періодики НБУВ довело, що одним із ключових елементів функціонування інтегрованих бібліотечних систем є електронний каталог журналів та продовжуваних видань, який відображає фонди бібліотеки і сприяє якнайповнішому задоволенню інформаційних потреб читачів. ЕК, зберігаючи традиції карткового каталогу, водночас використовує можливості та переваги сучасних технологій.

Список використаної літератури

1. ДСТУ ГОСТ 7.1:2006. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання (ГОСТ 7.1—2003, ІДТ). — Київ : Держспоживстандарт України, 2007. — 47 с.

2. Мисюра Ю. Ретрокаталогізація як засіб відображення фонду періодичних видань у ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського / Юлія Мисюра // Вісник Книжкової палати. — 2015. — № 4. — С. 16—19.
3. Поліщук О. Рекаталогізація фонду: труднощі та переваги процесу / Оксана Поліщук // Бібліотечний форум України. — 2012. — № 4. — С. 2—4.
4. Сербін О. Історико-технологічні особливості еволюції систематичного каталогу бібліотеки: досвід майбутнього у новизні минулого / Олег Сербін // Бібліотечний вісник. — 2012. — № 4. — С. 3—12.
5. Сербін О. Підвищення ефективності пошукових інструментів у контексті розвитку індексування інформаційних ресурсів / О. О. Сербін // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. — Київ, 2013. — Вип. 35. — С. 39—48.
6. Федорова Т. Н. Библиографическая база данных по дореволюционной периодике / Т. Н. Федорова, Н. К. Леликова // Библиография. — 2014. — № 6. — С. 37—41.
7. Централізоване бібліотечне опрацювання документів у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського: технолог. інстр. / [О. М. Василенко та ін.]. — Київ : НБУВ, 2015. — 87 с.

В статтю осуществлен ретроспективний аналіз журналів і продовжуваних видань, які поступали в найбільшу бібліотеку України. Проаналізовані проблеми, що виникають при внесенні бібліографічних записів в електронний каталог. Визначені основні критерії для створення ретроспективного е-каталогу журналів і продовжуваних видань.

The retrospective analysis of magazines and continued editions which acted to the largest library of Ukraine is carried out in the article. Problems which arise up during bringing of bibliographic records of magazines in an electronic catalogue are analysed. Certainly basic criteria for creation of retrospective e-catalogue of magazines and continued editions.

Надійшла до редакції 15 лютого 2016 року

ІСТОРИЧНІ РОЗВІДКИ

УДК 002.2-028.42(477)"1920/1939"

Надія Зубко,
доцент кафедри книгознавства та комерційної діяльності
Української академії друкарства

Основні тенденції навчального книговидання для загальноосвітньої школи в Україні у 20—30-х роках ХХ століття

Висвітлено основні тенденції та етапи розвитку національного навчального книговидання у 20—30-ті роки ХХ століття в Україні. Відображено кількісні та якісні (типологічні, видавничо-поліграфічні) зміни у книжковому репертуарі, зумовлені трансформаціями у різних сферах суспільного життя (політичній, економічній, освітній). Охарактеризовано порядок видання й оцінювання шкільних підручників.

Ключові слова: навчальне книговидання, навчальна книга, робоча книжка, шкільний підручник, УСРР.

Актуальність і мета дослідження. Шкільні підручники посідають одне із пріоритетних місць у національному книготворенні. Сьогодні їхні якісні характеристики певною мірою залежать від засвоєння здобутків педагогічної і книгознавчої науки, освітянської і видавничої практики

минулого. Чи не найцікавіший, багатий на експерименти і водночас доволі складний період у розвитку навчального книговидання припадає на 20—30-ті роки минулого століття, висвітлити який і маємо на меті, обмежившись територіально українськими землями, які входили до складу

Радянського Союзу як Українська СРР, а згодом — Українська РСР, плануючи у перспективі розширити і поглибити дослідження у часі та просторі.

Аналіз останніх публікацій. Навчальна книга, зважаючи на її соціальну значущість, привертала і продовжує привертати увагу багатьох дослідників. Окремих аспектів випуску й поширення "підручної" літератури торкалися історики книги в узагальнювальних наукових і навчальних працях (О. Молодчиков "Книга і друкарство на Україні", "Книга Радянської України", М. Тимошик "Історія видавничої справи", Я. Ісаєвич "Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми"). В контексті аналізованого періоду варто виокремити монографію В. Молоткіної "Становлення та розвиток видавничої справи в УСРР—УРСР у 20—30-ті роки ХХ ст.". Окремі тенденції розвитку шкільної навчальної літератури в Україні у 20—80-ті роки ХХ століття відображено у ґрунтовному дослідженні О. Жосана. Радянська навчальна книга для загальноосвітньої школи 1917—1941 років стала об'єктом аналізу російського дослідника О. Юдіна. Проте українські учені, приміром, Я. Кодлюк, Н. Лукашова, І. Смагін, Н. Кузьменко, Н. Гулан та інші, здебільшого вивчають підручники в історико-дидактичному контексті, не акцентуючи увагу на книгознавчих аспектах національного підручникотворення.

Окрім названих праць, джерелом дослідження стали офіційні документи Народного комісаріату освіти (далі — НКО) та підзвітних йому установ; публікації на сторінках тогочасної періодики, зокрема у "Збірнику наказів та розпоряджень Народного комісаріату освіти УРСР"; часописах "Шлях освіти", "Комуністична освіта", "Бібліологічні вісті", "Бюлетень Державного видавництва України", "Радянський книгар" та ін.

Вплив соціально-економічних трансформацій на навчальне книговидання. Розвиток навчального книговидання у 20—30-ті роки минулого століття відбувався під впливом соціально-економічних трансформацій у республіці, обумовлених становленням нової комуністичної ідеології, побудовою жорсткої ієрархічної владної вертикалі, централізацією соціальної, політичної та економічної (виробничої) сфер суспільства, одержавленням видавничо-поліграфічного комплексу і системи книгорозповсюдження, реформуванням освітянської галузі й активізацією педагогічної науки.

Зокрема, у 1920-х роках в Україні функціонувала модель шкільної освіти, що складалася з першого (I—IV класи) і другого (V—VII класи) концентрів і потребувала забезпечення відповідними виданнями. На необхідності створення нових українських підручників і радянської навчальної літератури на II Всеукраїнській нараді з освіти (17—25 серпня 1920 року) наголошував керівник радянського уряду Х. Ра-

ковський [2, с. 166]. Проте до середини 1930-х років українська освітня система поступово втратила національні особливості й відповідно до Постанови Ради Народних Комісарів (далі — РНК) і ЦК ВКП(б) СРСР "Про структуру початкової і середньої школи" від 16 травня 1934 року її було уніфіковано за загальносоюзною схемою: початкова (1—4 класи), неповна середня (1—7 класи) і середня (1—10 класи). Уніфікація торкнулася й навчального книговидання: з кожного предмету видавався єдиний стабільний підручник, який у перекладеному варіанті використовували у школах усіх радянських республік.

Основні етапи навчального книговидання. Спроби конкретизувати окреслений період у розвитку навчального книговидання наявні у працях багатьох науковців. Найдетальнішу періодизацію запропонував В. Павловський, аналізуючи основні "хиби" шкільних підручників ще 1933 року [14]. На її основі виокремимо такі етапи у виданні навчальної літератури для середньої школи:

- 1) етап пристосування старих (дорадянських) підручників до потреб радянської школи (1917—1923);
- 2) етап так званої "робочої книги" (1923—1928);
- 3) етап творення підручників для комплексно-проектної системи освіти (1929—1930);
- 4) етап, зумовлений усуненням "комплексів і проектів з програм для політехнічної школи" і "боротьбою за систематичні знання" відповідно до постанов ЦК ВКП(б) "Про початкову і середню школу" від 5 вересня 1931 року "Про навчальні програми та режим у початковій і середній школі" від 25 серпня 1932 року (1931—1933);
- 5) етап створення стабільних підручників згідно з постановами ЦК ВКП(б) "Про підручники для початкової й середньої школи" від 12 лютого 1933 року, ЦК КП(б)У "Про підручники для початкової і середньої школи" від 11 березня 1933 року, РНК СРСР і ЦК ВКП(б) "Про видання і продаж підручників для початкової, неповної середньої і середньої школи" від 7 серпня 1935 року та іншими нормативними документами (від 1933 року).

Кількісні показники випуску навчальних книг. У межах досліджуваного періоду навчальні книги для середньої школи посідали вагомe місце у видавничому репертуарі, особливо за річними накладками, які в окремі роки становили понад третину випущених у республіці примірників. На їхній друк витрачалася в середньому третя частина паперових ресурсів, а наприкінці 1930-х років — понад 50%, що демонструє ставлення керівництва держави до підручника як до стратегічного продукту, покликаного допомогти у подоланні неграмотності, стати ідеологічною "трибуною" для пропаганди комуністичних цінностей, слугувати засобом виховання лояльного до радянського уряду громадянина (табл.).

Таблиця

Випуск навчальних книг для середньої загальноосвітньої школи в УСРР—УРСР

Роки	К-сть видань, друк. од.	Річний наклад, тис. пр.	Друковані аркуші-відбитки, тис.	Середній наклад, тис. пр.	Середній обсяг, друк. аркуші-відбитки	Питома вага у видавничому репертуарі, %		
						за назвами	за накладками	за обсягами
1922	26	900	7 667	34,6	8,5	1,3	9,5	16,3
1923	71	1 263	11 124	17,8	8,8	2,8	12,1	19,9
1924	103	3 058	24 248	29,7	7,9	3,2	17,8	31,1
1925	96	3 869	29 854	40,3	7,7	1,7	10,3	17,7
1926	144	6 964	48 778	48,4	7,0	2,7	23,2	26,0
1927	169	6 774	64 174	40,1	9,5	3,3	23,7	39,3
1928	149	6 191	67 228	41,6	10,9	2,5	16,7	37,1
1929	151	7 712	84 229	51,1	10,9	2,0	12,2	28,5
1930	165	10 073	113 777	61,0	11,3	1,7	7,7	22,1
1931	238	18 057	187 585	75,9	10,4	2,7	13,9	29,7

1932	325	44 249	20 3874	136,2	4,6	3,8	39,5	40,1
1933	366	21 873	148 494	59,8	6,8	6,7	25,9	37,4
1934	391	27 892	134 683	71,3	4,8	7,4	35,4	32,1
1935	317	22 591	170 939	71,3	7,6	6,1	36,6	46,2
1936	289	20 942	161 551	72,5	7,7	5,2	26,1	35,2
1937	249	21 514	174 283	86,4	8,1	5,5	29,3	44,6
1938	262	27 495	248 156	104,9	9,0	6,1	35,2	60,5
1939	309	21 134	206 219	68,4	9,8	6,8	40,6	57,6
Середнє значення	212	15 142	115 937	61,7	8,4	4,0	23,1	34,5

Наприкінці 1930-х років, порівняно з початком 1920-х, істотно зросли кількісні показники навчального книговидавництва: 1939 року вийшло друком у 12 разів більше назв підручників і посібників, загальний річний наклад яких перевищив дані за базовий 1922 рік у 23 рази, а обсяг у друкованих аркушах-відбитках — у 27 разів. Це зумовлено розширенням контингенту школярів, запровадженням обов'язкової початкової освіти у республіці. До 1934 року кількість назв підручників і навчальних посібників нерівномірно зростала, а відтак поступово скорочувалася внаслідок використання по одному стабільному підручнику з кожного шкільного предмету. Після 1932 року знизилися і наклади навчальних книг, оскільки припинилося їхнє щорічне перевидання зі змінами, характерне для 20-х років минулого століття.

Типологічні різновиди навчальних видань: від робочої книжки до стабільного підручника. Аналізований період відзначився в історії видавничої справи появою нетипових навчальних книг для загальноосвітньої школи. Для молодшого концентру основним різновидом такої літератури стала "робоча книга"; для старшого — підручники і допоміжні книжки (робоча бібліотека учня), що давали школяреві змогу самостійно працювати над матеріалом [15]. Набір книжок робочої бібліотеки для школи соцівху розглядався як "єдиний комплекс", де кожне з видань пов'язувалося з іншими й посідало визначене місце у системі [21].

"Робочі книги" не лише пояснювали явища навколишнього життя, а й містили завдання для самостійної учнівської роботи. Видавали й "розсипні підручники", які формували в книгу не суцільний блок, а за окремими тематичними напрямками; "газети-підручники" та "журнали-підручники", що мали оперативно реагувати на мінливе політичне і соціальне життя в країні [36, с. 13—14].

Згідно з Постановою ЦК ВКП(б) від 12 лютого 1933 року "Про підручники для початкової і середньої школи" потрібно було негайно припинити видавати "робочі книги" і "розсипні підручники", що "підміняють справжні підручники і не дають систематичних знань з дисциплін", та забезпечити випуск стабільних підручників, розрахованих на використання упродовж кількох років. Кожен підручник після попереднього "пильного" розгляду мала затверджувати колегія НКО, щоб у книгу не було внесено жодних змін без спеціальної постанови [27, с. 1].

Відповідно до наказу НКО УСРР учням заборонялося конспектувати уроки зі слів педагогів з предметів, забезпечених стабільними підручниками. Натомість одним із найважливіших педагогічних завдань було послідовне навчання роботи з книжкою, діти мали "відрізнити головне від деталей, відмічати висновок, виділяти в підручнику правило, закон, уміння знаходити при повторенні ті або інші закони, факти, ту або іншу деталь і т. ін." [22].

Проте, як зазначено в Постанові РНК СРСР і ЦК ВКП(б) "Про видання і продаж підручників для початкової, неповної середньої і середньої школи", стабільність підручників порушувала щорічна переробка. Відповідно, їх часто складали і видавали неохайно, допускали неточні

визначення, навчальний матеріал розміщували неправильно, обсяг і склад певних підручників утруднював успішне засвоєння знань, книги містили друкарські помилки і погані ілюстрації. Як незадовільний було визнано стан видання перекладних підручників і підручників неросійськими мовами (оригінальних) у союзних і автономних республіках [18, с. 2].

Підсумовуючи досвід впровадження стабільних підручників у середині 30-х років ХХ століття, український дослідник О. Жосан вирізняє його позитивні й негативні чинники. До перших він відносить систематизацію знань і вмінь учнів, зростання рівня оволодіння основами наук, а до негативних — привнесення в школу одноманітності й гальмування розвитку педагогічної науки майже на три десятиліття [6, с. 543].

Організація та порядок видання українських підручників. На початку 1920-х років обов'язки із забезпечення школи українськими підручниками РНК поклала на "Всеукрвидав" як організаційно-координаційний орган у видавничо-поліграфічній сфері республіки. У його структурі функціонував підрозділ навчальної літератури [3, с. 10].

30 серпня 1922 року "Всеукрвидав" було реорганізовано в "Державне видавництво України" (ДВУ) з власними поліграфічною базою та книготоргівельною мережею. Колегія НКО вважала за потрібне, щоб ДВУ "у першу чергу виконувало завдання соцівху і профосу в галузі підручників і навчальних посібників" [7, с. 112]. Підрозділ навчальної літератури того самого року перетворено у сектор підручників, який вже 1923 "виріс" у видавництво НКО УРСР "Шлях освіти" [3, с. 10]. Учасники Всеукраїнської наради завідувачів губернських відділів народної освіти визнали його роботу "задовільною", відзначивши вагому частку українськомовних друків і "гарну техніку видань" [7, с. 110]. У травні 1924 року видавництво "Шлях освіти" увійшло до складу об'єднання "Червоний шлях", яке у січні 1925 сполучено з ДВУ [7, с. 445, 449]. Відповідно до урядових постанов Державне видавництво налагоджувало контакти з органами НКО, зокрема переглядалися і доповнювалися старі підручники, створювалися нові, покликани відповідати ідеологічним та методологічним вимогам часу [32, с. 166].

Видання підручників було рентабельним, оскільки вони "давали прибуток, який не міг бути отриманий від жодного іншого різновиду книг" і залишалися "капіталоутворювальними при непі, як і за книжкового буму 1917—1921 років"; "страхували рентабельно непевні видання строкатого асортименту"; мали "гарантованих" споживачів, коло яких постійно розширювалось завдяки розбудові освітньої мережі [10, с. 99]. Найпопулярнішими були книги для нижчих ступенів школи [11, с. 35—36].

Окрім ДВУ, навчальні книги продукували видавництва "Час" в 1923—1925 рр., "Рух" у 1923—1927 рр., "Український робітник" у 1926—1927 рр., "Книгоспілка" в 1922—1929 рр. [34, с. 234]. Проте наприкінці 1930 року приватний книговидавничий сектор було ліквідовано. На основі ДВУ створено Державне видавниче об'єднання УСРР (ДВООУ), у складі якого розпочало роботу з випуску "підручників і

педагогічної літератури" й типізоване видавництво "Радянська школа" [7, с. 285]. Його спеціалізація та формування управлінського апарату з відповідним "цілевим настановленням", на думку організаторів, мали сприяти "зосередженню сили й уваги на вчасному продукуванні потрібної шкільної книжки та на поліпшенні її якості" [13]. Після ліквідації ДВОУ (1934) і до початку 1990-х "Радянська школа" була єдиним державним спеціалізованим видавництвом у республіці, що готувало до друку україномовні навчальні та методичні видання для загальноосвітньої школи.

Вимоги до якості: критерії, нормативна база, практика оцінювання. Науково-методологічний та ідеологічний контроль над виданням підручників забезпечував Державний науково-методологічний комітет (далі — ДНМК) при НКО. До його обов'язків також входило складання й оголошення списків "допущених, дозволених та заборонених для школи" підручників, їхнє візування та рецензування, затвердження видавничих планів [31, с. 14].

Авторський рукопис навчального твору передавався безпосередньо до ДНМК, де він потрапляв до відповідної секції для детального розгляду. Остання надсилала рукописи рецензентам зі списку, затвердженого ДНМК. Кожний рукопис зазвичай отримував "науково-методологічну" та "ідеологічну" рецензію [16, с. 37].

Згідно з Постановою ДНМК "Про номенклатури віз на підручну літературу" (1927) підручники могли одержувати такі візи: "ДНМК... не заперечує проти друку...", "...дозволив (або) припустив до вжитку...", "...ухвалив до вжитку...", "...рекомендував до вжитку...". У книгах вказували лише три останні візи із зазначенням типу навчального закладу (соціального виховання, професійної освіти, політосвіти) [25].

Освітнє керівництво тих часів не задовольнялося лише власним висновком про якість книги. Для отримання відомостей про те, чи підручники виправдовують себе у навчальному процесі окремодкоми організували серед учителів збір таких даних: автор і назва підручника; вдалі елементи і хиби видання, загальний висновок про те, чи "можна користатися з цього підручника по школах, чи краще було б замінити його іншим" [26, с. 13].

Окредитовані мали до 1 грудня 1927 року надіслати до ДНМК рецензії на підручники за формою, опублікованою у "Бюлетені НКО". Вона передбачала аналіз книги з ідеологічного, наукового та методичного поглядів, а також спеціальний, що мав виявити наявність чи відсутність зв'язку з виробництвом, життям, практикою, ступінь абстрактності чи конкретності поданого матеріалу; "пропорційність в розподілі матеріалу"; "емоціональне офарбування" (виклад "цікавий", "сухий" тощо); "зрозумілість, приступність, правильність, чистоту, точність, ясність" мови; якість і кількість графіки (ілюстрації, малюнки, діаграми тощо); "зовнішність" видання, а саме "папір, оправу, шрифт тощо" [23, с. 20].

У процесі оцінювання потрібно було з'ясувати відповідність "цілевому" призначенню, системі, програмі, кількості відведених на роботу годин, педвимогам; читацьку адресу ("на кого орієнтується мова — на учня, якого віку, чи на вчителя"); чим відрізняється від виданих, "в чому вона краща, в чому гірша" [23, с. 20]. Рецензент мав зробити висновок, чи слід друкувати книгу, а також подати рекомендації, "що саме треба додати, що виключити, що саме переробити й як саме переробити"; визначити тип "візи".

Комісія підручників та наочного приладдя при ДНМК організувала апробацію підручної навчально-допоміжної літератури, дитячої книжки та наочного приладдя для всіх навчальних закладів УСРР. НКО вважав за потрібне "підсилити проведення роботи з рецензування" і апелював до науково-дослідних установ укласти списки працівників, які можуть рецензувати книги й подавати висновки на рукописи з відповідної галузі [24].

Згідно з Постановою НКО "Про підручники" від 10 січня 1929 року слід було проводити "педагогічну й суспільну" перевірку підручників [28, с. 8]. Пропонувалося зробити це "в повному обсязі на окремодкомах і методнарадах, на округових і районних зборах і конференціях учителів, на культсекціях Миськрад, в культвідділах профспілок, на зборах робітників та селян-батьків учнів, на комуністичних, комсомольських, піонерських зборах і т. ін." [28]. Висновки, пропозиції та зауваження мали надсилатися до спеціально організованої Всеукраїнської підручкової комісії. Передбачалася публікація статей та заміток щодо "підручкової справи" у спеціальній та загальній пресі.

Факхівці намагалися сформувати вимоги до якісного шкільного підручника. Думки тогочасних авторів узагальнив П. Волобуєв у статті "Педагогічно-педологічні вимоги до підручника". За словами дослідника, навчальна книжка мала бути ідеологічно-витриманою, бездоганною з наукового боку, зрозумілою, доступною за змістом, ілюстрованою, містити систематично, послідовно, дозовано, емоційно викладений, максимально урізноманітнений матеріал тощо. Не оминув автор і "зовнішності" книги. Йшлося про папір відповідної якості, нешкідливий для зору шрифт, вдале розміщення текстового й ілюстративного матеріалу, художність обкладинки, а також портативність підручника [4].

Особливості художнього оформлення та поліграфічного виконання підручників. Однією з проблем розвитку навчального книговидання була нестача паперу, який тоді визначали як "об'єкт критичного імпорту" [10, с. 98]. У періодиці систематично оприлюднювали публікації на кшталт "Союзпапір зриває видавничі плани", "Бракує друкарського паперу", "Папір витрачати найекономніше" тощо. Відповідно до Постанови Комітету в справах друку при РНК УСРР "Про раціональне використання друкарського паперу" (1931) видавництвам заборонялося використовувати шмуцтитули і колонтитули; титульні сторінки у виданнях обсягом до 48 сторінок (обмежившись однією п'ятою першої сторінки), титули із незадрукованим зворотом у виданнях обсягом понад 48 сторінок; спуски, що перевищують одну п'яту сторінку на початкових шпальтах видання або його частини (розділи всередині видання починали на сторінці, де закінчувався попередній текст); розрядку як спосіб виокремлення тексту (натомість дозволялося курсивне та грубе написання, підкреслення); вільні від тексту сторінки (лише коли вони становили четверту частину аркуша і не могли бути відрізними) [29].

Максимально економне витрачання паперу регламентували і стандарти щодо площі складання та шрифтів (ОСТ 3162, 3163) [8, с. 12], які критикували за невідповідність до санітарно-гігієнічних вимог [33, с. 4]. Проте аргументи щодо "більшої чіткості шрифтів та більшого спокою для ока читача" представники керівних органів освіти відкидали [1, с. 2].

Тиражувалися підручники зазвичай на поліграфічних підприємствах Харкова, Києва, Одеси, Кременчука, Дніпропетровська [35, с. 4]. Навчальні книжки виходили друком невисокої якості, оскільки використовувався папір з низьким рівнем білості, гладкості, рівномірності тощо; бракувало кваліфікованих друкарів; "перестарілися та зужилися" конструкції друкарських машин [7, с. 201—205].

У 1920-х роках підручники часто розповсюджували без оправи, через що вони "хутко" псувалися. Частина з них виходила у шрифтових палітурках із тонкого паперу або картону, призначених для покриття врозпуск. Часом їх прикрашали орнаментально-декоративними, асоціативними сюжетними чи предметними зображеннями. 1933 року було наказано забезпечити палітурками 50% підручників, оскільки як стабільні їх мали використовувати упродовж кількох

років [20]. Боковини складеної твердої оправы зазвичай покривали папером; суцільнопокривної — матеріалами на тканинній основі. Оправа часом здорожчувала книгу в 1,5 раза, що спричиняло критику громадськості.

Домінували у підручниках чисті або зафарбовані форзаци, однак окремі з них задруковували ілюстраціями. Скажімо, на передньому і задньому форзацах підручника з хімії С. Хотинського зображено юних дослідників, які проводять експерименти з використанням найпростішого хімічного обладнання. Скріплювали зшитки у книжковий блок або видання в палітурці двома основними способами шиття — дротом і нитками.

Перевірка якості випущених підручників засвідчувала їхнє недосконале художнє й технічне оформлення, зумовлене і низьким рівнем якості паперу, і "незадовільною постановкою цієї справи у видавництві". Йшлося про добір малюнків, оформлення тексту, надто ущільнений текст, наявність друкарських помилок [5].

На виконання урядових постанов 1933 року у видавництві "Радянська школа" розроблено основні засади технічно-художнього оформлення стабільних підручників (щодо якості паперу, форматів, берегів, довжини рядка, шрифту, малюнків, оправы), попередньо обговорені на конференції фахівців-педагогів, методистів і поліграфістів [9, с. 70]. Згодом укладено "Відомчий стандарт оформлення навчальної книги для початкової і середньої школи", прийнятий як обов'язковий з 1 квітня 1934 року.

Висновки. У 20—30-ті роки ХХ століття навчальні книги для середньої школи посідали вагоме місце у видавничому репертуарі, особливо за річними накладами та обсягами задрукованих аркушів-відбитків. Загалом, у виданні шкільних підручників того періоду можна виокремити щонайменше два етапи, пов'язані передусім з реформуванням освіти. Зокрема, до початку 1930-х років було сформовано шкільну систему, що складалася з першого (I—IV класи) і другого (V—VII класи) концентрів. Більша частина навчальних видань були "автентичними", їх готували автори з України (хоч помітною серед них була й частка перекладних), книги виходили друком у республіканських видавництвах. Як правило, це були великі державні структури (концерни) — "Всеукраїдав", ДВУ, ДВОУ. У роки нової економічної політики до випуску шкільних підручників долучилися "Книгоспілка", "Український робітник", "Час", "Рух". Головним друкованим засобом навчання слугувала так звана "робоча книга", яку доповнювали видання популярного, довідкового чи іншого характеру, що входили до складу робочої бібліотеки учня. На їхньому зовнішньому вигляді позначився брак друкарського паперу, критичний стан з обладнанням поліграфічних підприємств і кваліфікацією їхніх працівників.

У 1932—1934-х роках освітні системи у всіх радянських республіках, як і підручники, поступово уніфіковано. З кожного предмету видавався єдиний обов'язковий стабільний (розрахований на тривалий період використання) підручник, зазвичай перекладений із російського оригіналу. Над створенням навчальних книг працювали "авторські бригади". За ідеологічною та науково-методичною якістю підручників слідкувала низка державних організацій. До рецензування й апробації видань залучали педагогічну громадськість. Поступово було сформовано вимоги до змісту, структури, методичного забезпечення шкільного підручника, його художньо-поліграфічного виконання.

Проведене дослідження свідчить, що між станом навчального книговидання 20—30-х років ХХ століття і початку ХХІ багато спільного. Особливо це стосується проблем, пов'язаних із підвищенням якості підручника, формуванням оптимального накладу, своєчасного друку

видань і забезпечення ними шкіл, експертизою та апробацією навчальних книг, наданням грифу тощо. Досвід розв'язання цих питань сьогодні стане корисним для удосконалення системи видання й розповсюдження навчальних книг для загальноосвітньої школи.

Список використаної літератури

1. Агуф М. В ногу з темпами соціалістичного будівництва / М. Агуф // Радянський книгар. — 1931. — № 1. — С. 1—3.
2. Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті : монографія / Л. Д. Березівська. — Київ : Ін-т педагогіки АПН України, 2008. — 405 с.
3. Вісім десятиліть творчості. 1920—2000 : ювілейне видання / уклад. С. Ю. Шапіро, В. Я. Мацюк ; упоряд. Т. І. Мостова. — Київ : Освіта, 2000. — 119 с.
4. Волобуєв П. Ю. Педагогічно-педагогічні вимоги до підручника / П. Ю. Волобуєв // Комуністична освіта. — 1933. — № 5. — С. 66—69.
5. Гудвіл Ю. На шляху до стабілізації підручників політехнічної школи / Ю. Гудвіл // Комуністична освіта. — 1933. — № 2—3. — С. 7—16.
6. Жосан О. Тенденції розвитку шкільної навчальної літератури в Україні: (20-ті—80-ті роки ХХ століття) / Олександр Жосан. — Кіровоград : Ексклюзив-Систем, 2013. — 655 с.
7. Книга и книжное дело в Украинской ССР : сб. документов и материалов, 1917—1941 / АН УССР, Центр. науч. б-ка, Кн. палата УССР им. И. Федорова ; [сост. Л. И. Гольденберг и др.]. — Киев : Наукова думка, 1985. — 478 с.
8. Контрольні числа видавничої промисловості УСРР на 1932 рік : постановою комітету у справах друку при РНК УСРР (15 листопада 1931 р.) // Радянський книгар. — 1931. — № 35. — С. 11—14.
9. Кучерявий В. До питання про технічно-художнє оформлення стабільних підручників / В. Кучерявий // Комуністична освіта. — 1933. — № 2—3. — С. 70—79.
10. Левчук О. М. Адміністративний ресурс на ринку книги в Україні за часів становлення національних видавничих інституцій (20-ті роки ХХ ст.) / О. М. Левчук // Поліграфія і видавничі справи. — 2005. — № 42. — С. 96—106.
11. Лисиченко Д. Стан книжкової торгівлі / Д. Лисиченко // Бібліологічні вісті. — 1923. — № 4. — С. 35—40.
12. Молоткіна В. К. Становлення та розвиток видавничої справи в УСРР—УРСР у 20—30-ті роки ХХ ст. : монографія / Валентина Молоткіна. — Переяслав-Хмельницький : Лукашевич О. М., 2012. — 415 с.
13. Монастирський Л. Продуктування підручника для масової школи на наступний навчальний рік / Л. Монастирський // Комуністична освіта. — 1931. — № 4. — С. 137—139.
14. Павловський В. Основні хибі у побудові підручника для політехнічної школи / В. Павловський // Комуністична освіта. — 1933. — № 5. — С. 47—55.
15. Підручники для шкіл Соцвиху [з рубрики "Хроніка по УСРР"] // Шлях освіти. — 1926. — № 11. — С. 190.
16. Порядок проходження рукописів через Держнаукметодком // Бюлетень НКО. — 1927. — № 42. — С. 37—39.
17. Преса Української РСР, 1918—1980 : стат. довід. — Харків : Ред.-вид. від. Книжкової палати УРСР імені Івана Федорова, 1981. — 217 с.
18. Про видання і продаж підручників для початкової, неповної середньої і середньої школи : Постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) (19 серпня 1935 р.) // Збірник наказів НКО. — 1935. — № 23. — С. 2—4.
19. Про видання підручників для політехнічної школи на 1934—35 рік : накази Наркома освіти т. Затонського (27 листопада 1933 р.) // Бюлетень НКО. — 1933. — № 45—46. — С. 3—4.
20. Про забезпечення твердими палітурками 50% підручників : наказ НКО УСРР т. Затонського (1 квітня 1933 р.) // Бюлетень НКО. — 1933. — № 22. — С. 6.
21. Про загальні вимоги до підручних книжок шкіл соціального виховання : постанова ДНМК (14 грудня 1929 р.) // Бюлетень НКО. — 1929. — № 49—50. — С. 10—11.
22. Про конспектування уроків учнями початкових, неповних середніх і середніх шкіл // Збірник наказів НКО УСРР. — 1936. — № 4. — С. 5—6.

23. Про надсилку зауважень до списку підручників для шкіл Соцвиху, надрукованих у Бюлетені НКО № 32 (68) 1927 р. // Бюлетень НКО. — 1927. — № 41. — С. 19—20.
24. Про найширшу участь наукових робітників у справі апробації підручної літератури // Бюлетень НКО. — 1929. — № 13. — С. 14.
25. Про номенклатури віз на підручну літературу: постанова ДНМК // Бюлетень НКО. — 1927. — № 4. — С. 14.
26. Про оцінку учбової літератури та надсилку відомостей у зв'язку з цим до ДНМК // Бюлетень НКО. — 1927. — № 15. — С. 12—13.
27. Про підручники для початкової і середньої школи: постанова ЦК ВКП(б) (12 лютого 1933 р.) // Бюлетень НКО. — 1933. — № 8—9. — С. 1—2.
28. Про підручники: постанова Наркома освіти т. Скрипника (10 січня 1929 р.) // Бюлетень НКО. — 1929. — № 10. — С. 132—133.
29. Про раціональне використання друкарського паперу: постанова Комітету в справах друку при РНК УСРР (21 грудня 1931 р.) // Радянський книгар. — 1932. — № 1. — С. 24—25.
30. Про тиражі підручників для шкіл Соцвиху // Бюлетень НКО. — 1931. — № 19. — С. 3.
31. Резолюція по доповіді тов. Ряпно "Про організацію методологічної праці" // Бюлетень Наркомосвіти. — 1925. — Ч. 7. — Серп. 1—15. — С. 7—15.
32. Руда З. І. До історії Державного видавництва України (ДВУ) / З. І. Руда // Українська книга. — Київ, Харків: РВВ Книжкової палати УРСР, 1965. — 268 с. — С. 157—170.
33. Самокатов М. Проект книжкових стандартів незадовільний / М. Самокатов // Радянський книгар. — 1931. — № 7—8. — С. 4—6.
34. Тополь Е. В. Издательство "Радянська школа" и издание учебной литературы на Украине / Е. В. Тополь // Книга: исследование и материалы. — Москва, 1968. — Сб. 17. — С. 232—240.
35. Що гальмує видання підручників // Радянський книгар. — 1931. — № 6. — С. 4—5.
36. Юдин А. В. Советская учебная книга для общеобразовательной школы. Издание и распространение (1917—1941): автореф. дис. ... канд. филол. наук / Ю. А. Юдин. — Москва, 1989. — 16 с.

Выявлены основные тенденции и этапы развития учебного книгоиздания в 20—30-е годы XX века в Украине. Отображены количественные и качественные (типологические, издательско-полиграфические) изменения в книжном репертуаре, обусловленные трансформациями в разных сферах общественной жизни (политической, экономической, образовательной). Дана характеристика порядка издания и оценивания школьных учебников.

The basic trends in the development of educational book publishing in the 20-30 years of the twentieth century in the Ukraine. It outlined the main steps of the national educational book publishing within the period. Showing quantitative and qualitative (typological, publishing and printing) changes in the repertoire of the book caused a profound transformation in various spheres of public life (political, economic, educational). Characterized by the order of publication and evaluation of school textbooks.

Надійшла до редакції 9 грудня 2015 року

УДК 37.091.64(477)(092)

Лідія Лавріненко,

кандидат історичних наук, доцент
Чернігівського обласного інституту післядипломної
педагогічної освіти імені К. Д. Ушинського

Навчальна книга у педагогічній спадщині К. Ушинського

*В роки царської сваволі він бажав народу волі,
Працював для Батьківщини, душу розумів дитини,
Школу рятував з безодні, — став безсмертним він сьогодні!*
П. Тичина

В історичній ретроспективі розглянуто питання щодо педагогічних поглядів К. Ушинського на книгу в навчально-виховному процесі. Особливу увагу приділено значенню праць видатного педагога для розвитку молодших школярів.

Ключові слова: К. Ушинський, педагогічні погляди, книжка, навчально-виховний процес, педагоги, початкова школа.

Костянтину Дмитровичу Ушинському, ученому зі світовим ім'ям, видатному вітчизняному педагогові, присвячено ці слова. Хоча нині інші часи, але багато ідей талановитого вчителя й досі не втратили значущості та актуальності.

Сучасне реформування системи освіти відбувається через пошук варіативних систем та моделей, інноваційних технологій і методик. Це потребує широкого використання здобутків психолого-педагогічної науки, прогресивної теоретичної спадщини та практичного досвіду відомих українських педагогів.

Праці видатного вченого становлять золотий фонд знань про навчання і виховання молодого покоління. Його ідеї розвивали Леся Українка, І. Франко, М. Коцюбинський. Основні напрями діяльності та педагогічної спадщини К. Ушинського досліджували А. Боднар, В. Войтко, М. Гончаров, М. Грищенко, О. Губко, Н. Калениченко, І. Копачов,

О. Кохановська, В. Кузьменко, Ю. Кузьменко, Д. Лордкіпанідзе, А. Макаренко, Б. Мітюрров, М. Рибаківа, В. Сухомлинський, Н. Слюсаренко, Є. Сявков, Н. Харченко та інші.

К. Ушинського по праву визнано реформатором школи. Розглянемо детальніше аспекти його діяльності в царині початкової школи. Завдяки зусиллям педагога почалися перетворення в народній школі, які ініціювали учителі й організатори народної освіти, а не чиновники. Участь К. Ушинського у цих змінах опосередкована — завдяки його навчальним книгам, які ефективно використовували у викладанні, участі у суспільному житті тощо [1].

У народній початковій школі до середини XIX ст. дітей зазвичай навчали за старими традиціями: учні механічно "зазубрювали" матеріал, складали слова, читали "Часослов". Зміст посібників відповідав ідеям самодержавства й православ'я. У 1860-х роках розбудовують нові